

ПІДХІД РАЦІОНАЛЬНОГО ВИБОРУ В ДОСЛІДЖЕННІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Статтю присвячено визначенню основних характеристик підходу раціонального вибору та його евристичного потенціалу в дослідженнях міжнародних відносин. Визначено, що в умовах глобалізації одним із основних завдань політичної теорії та практики виступає пошук моделі політичної взаємодії, яка би враховувала інтереси регіональних, національних та глобальних акторів у раціональній глобальній політиці.

Ключові слова: раціональний вибір, глобалізація, міжнародна політика, раціоналізація, суспільний інтерес.

Статья посвящена определению основных характеристик подхода рационального выбора и его эвристического потенциала в исследованиях международных отношений. Определено, что в условиях глобализации одной из основных задач политической теории и практики выступает поиск модели политического взаимодействия, которая бы учитывала интересы региональных, национальных и глобальных актеров в рациональной глобальной политике.

Ключевые слова: рациональный выбор, глобализация, международная политика, рационализация, общественный интерес.

This article is dedicated to identifying the main characteristics of the rational choice approach and its heuristic potential in the study of international relations. Determined that in a globalized one of the main tasks of political theory and practice is the search for patterns of political interaction, which would take into account the interests of regional, national and global actors and their actions effectively melted the rational global politics.

Key words: rational choice, globalization, international policy, rationalization of public interest.

У сучасній політичній науці викладання теоретичних дисциплін для студентів відзначається плюралістичністю підходів, «мозаїчністю» теоретичних основ, конвергенцією систем та методів. Однією із причин такого стану речей виступає відсутність у політичній теорії «мейнстриму», тобто загально-прийнятої та визнаної теоретичної школи, яка б однозначно домінувала у дискурсі політичної науки.

Такі теоретичні підходи як історичний, інституційний, біхевіористський, структурно-функціональний та теорія раціонального вибору, маючи великий пізнавальний потенціал у дослідження політичної реальності не виключають один одного.

В умовах глобалізації і пов'язаної з цим процесом появою нових акторів та центрів влади відбувається реструктуризація глобального політичного простору. Враховуючи, що міжнародні відносини – наука переважно політична (П. Циганков, О. Дегтярьов та ін.), процес глобалізації міжнародної політики актуалізує дослідження методології політичної науки та політичної теорії, здатної дати адекватну раціональну відповідь на виклики сучасної доби.

Методологічні сумніви щодо політичної науки в умовах глобалізації міжнародних відносин полягають у тому, що її положення певною мірою базуються на припущеннях та спрощеннях, а деякі прогнози робляться без опори на факти, або усупереч ним. Водночас, саме наприкінці ХХ – на початку

ХХІ століття політична наука перетворилась на інтелектуальну дисципліну, що пропонує моделі, яким довіряють політичні актори, громадяни, мас-медіа й відповідає високим вимогам розумності та «розуміння» (М. Вебер), робить помилки та згодом усуває їх.

Підходи політичної науки до аналізу реальності базуються на критичній установці та спробах зрозуміти правила, що знаходяться в основі діяльності колективних та індивідуальних політичних акторів. Значущість політичної науки у глобальному світі в умовах зміни ролі національних держав вимірюється кількістю та якістю актуальної інформації, яка дозволяє акторам робити вибір засобів досягнення відповідних політичних цілей.

Виявлення та дослідження механізмів саморегуляції політичної системи, взаємного впливу інформованих, раціональних і мотивованих індивідуальних і колективних політичних акторів різного рівня та визначення політичної ціни економічних прорахунків складає важливі напрямки політичних досліджень.

До завдань політичної науки в дослідженнях міжнародних відносин слід віднести аналіз трансформацій політичного ринку (у трьох взаємопов'язаних вимірах – глобальному, національному та регіональному), визначення кордонів державного впливу на політику та тенденцій розвитку демократичного політичного режиму.

Досвід політичних змін останніх десятиріч переконливо свідчить про те, що політична наука здатна виробити ефективні механізми захисту від «політизації» наукових теорій, їх використання як політичної зброї в руках політиків із метою виправдання власних чи партійних амбіцій, що мало місце в радянський період. Водночас така небезпека зберігається через включеність експертів у політичні та суспільні відносини: представники політичної науки перебувають в епіцентрі бурхливого політичного життя.

Політична наука враховує та оцінює такі суперечливі та часто несумісні феномени суспільного життя, як свобода та справедливість політичного режиму, рівень добробуту та захищеності громадян, право та громадську думку. Глобальні проблеми вимагають творчого підходу до їх вирішення, дослідження конкуруючих акторів та їх переваг у процесі змагання за владу.

Протягом двадцятого століття генеза політичних наук знаменувалась послідовною зміною теоретичних парадигм та методичних підходів. Сьогодні жодна з політичних теорій не претендує на поважний (і, водночас, досить небезпечний) статус «мейнстріму». Це й не дивно, враховуючи об'єктивну складність (пост)сучасних політичних процесів, «гібридність» режимів та глобальні трансформації політичних інститутів доби модерну.

Політичні науки після «біхевіоралістського перевороту» 60-х років та «неоінституціоналістської революції» кінця 80-х років минулого століття почали широко використовувати порівняльний метод, який не виключає інші підходи – інституціоналізм, функціоналізм, біхевіоризм та теорію раціонального вибору. Такі інституціоналісти, як К. Фрідріх час від часу звертались до методу порівняння, ряд біхевіоралістів взагалі називали себе «порівняльними суспільствознавцями», а деякі функціоналісти вважали порівняльну політологію самою політичною наукою.

До специфічних характеристик розвитку національної школи політичної науки можна віднести намагання зберегти здобутки західного політологічного дискурсу щодо «демократизації», «глобалізації» та «модернізації» з урахуванням досвіду критичного переосмислення політичних теорій у другій половині ХХ століття.

Фальсифікації (у сенсі К. Поппера) не вдалось уникнути жодному підходу – від інституціоналізму та теорії раціонального вибору до функціоналізму та біхевіоризму. Хвилі дискредитації функціоналізму, інституціоналізму та біхевіоризму в політичних науках зумовили зростання інтересу до теорії раціонального вибору, який набув певних ознак «мейнстріму» наприкінці 80-х років минулого століття. Думається, недостатня ефективність процесу реалізації рекомендацій представників теорії раціонального та публічного вибору щодо демократизації та лібералізації пострадянських країн (передусім – Росії, України та Білорусі) стала однією із причин спаду її популярності.

Така ситуація кардинально відрізняється від економічної науки. Неокласична теорія тут стала справжньою «ортодоксією» економічних досліджень, а теорія публічного вибору – важливою складовою методології; саме відносно неї можна зустріти назву «мейнстрім» (Я. Корнаї).

Наукові дослідження, виконані із застосуванням методології «мейнстрімною» економіки переважають завдяки високим пояснювальним можливостям, емпіричному підтвердженню теоретичних гіпотез за допомогою статистичних та математичних методів, детально розробленому понятійно-категоральному апарату.

Економічну теорію іноді називають «загадковою» наукою (Д. Хаусман), висновки якої рідко піддаються перевірці та здаються бездоказовими, але домінує переконання, що закони економіки існують, вони універсальні, бо індивіди реагують на стимули та прагнуть досягнути певної мети раціональними засобами. При цьому наголошується, що замість розмов про ірраціональність політичної поведінки індивідів та груп, слід шукати раціональні основи такого вибору.

Разом із політичним та економічним ринком країн-локомотивів глобалізації Західної й Центральної Європи та Північної Америки теорія раціонального вибору довела успішність у мінливих умовах пост-біполярного світу та кризових явищ, зумовлених викликами глобальної політики.

Раціональність виступає однією із фундаментальних основ становлення доби модерну, демократичних політичних інститутів. Без раціоналізації годі уявити процеси секуляризації (за М. Вебером – «розчаклування» політичного поля), лібералізації економічного, політичного, медійного просторів, плюралізації, становлення та розвитку правової держави та громадянського суспільства, професійного управління (бюрократії), суспільної політики, науки та освіти, технічного прогресу.

У теорії раціонального вибору йдеться і про ціннісну сферу, адже саме раціональність науки, техніки, права, економічної та політичної діяльності складає основу європейської цивілізації. На різних етапах історичного розвитку раціональність протиставлялась вірі (середньовічна доба), схоластиці, метафізиці, догматизму (Просвітництво), емпіризму (таким його формам, як інтуїтивізм, сенсуалізм, ірраціоналізм), націоналізму та тоталітаризму. У сучасному світі раціональність приймає нові виклики через розвиток процесу медіатизації, появу нових глобальних економічних та політичних акторів, екологічні проблеми.

Джерела підходу раціонального вибору можна знайти в роботах античних та середньовічних авторів, філософів доби Просвітництва, батьків американської Конституції. Представники цієї теорії намагаються поєднати положення Аристотеля щодо «*Ното політікус*» з ідеями засновників економічної теорії щодо «*Ното есопмікус*». Здійснюючи політологічну реконструкцію процесу раціоналізації в широкому історичному контексті, можна побачити, що він супроводжував, а часто і передував практично усім глобальним та масштабним перетворенням європейської цивілізації.

Методологічну основу підходу раціонального вибору формують положення утилітаризму (І. Бентам) щодо дій індивідуального актора, як відправної точки політичного та економічного аналізу й дедуктивний метод дослідження, а одним із головних припущень стає теза щодо конфліктності взаємодії акторів, яка

зумовлена намаганням максимізувати індивідуальну користь. Із позицій теорії раціонального вибору аналізуються проблеми, які традиційно знаходились у полі дослідницької уваги представників політичної науки: теорія держави та бюрократії, міжнародні відносини, виборчий процес, утворення коаліцій, партійні стратегії та ін.

Після зміни режимів у країнах радянського блоку вдача теоретиків публічного вибору була настільки масштабною, що ідеї «раціонального індивіда», «суспільного інтересу», «теорії гри», «опортуністичної поведінки», «транзакційних витрат» поширились на предметні поля соціологічної та політичної наук, суспільної політики, права. Цей процес отримав назву «економічного імперіалізму».

Контури теорії раціонального вибору рельєфно проступають у дослідженнях держави та влади (М. Олсон, О. Гьоффе, Е. Даунз, У. Нісканен та ін.), демократії та еліт (Й. Шумпетер, А. Сен, Р. Франк, Ф. Гаєк, Р. Лахман та ін.), політичних ідеологій (П. Кругман, Я. Корнаї та ін.), колективної дії (К. Ероу, Р. Гардін, Т. Сандлер та ін.), публічної політики (П. Б'юкенен, М. Фрідман, Е. де Сото, Е. Хелпман, Дж. Ле Гранд, Д. Хаусман, В. Парсонс та ін.).

У дослідженнях міжнародних відносин та зовнішньополітичного процесу теорія раціонального вибору активно розвивається за такими напрямками, як теорія переговорів щодо врегулювання конфліктів та припинення бойових дій, протидія діяльності міжнародних терористичних груп та організацій, функціонування міжнародних організацій в умовах глобалізації.

Щоправда, після невдалих спроб експансії раціонального вибору на теорію та практику демократичних перетворень у 90-х роках ХХ століття, «перша хвиля» досліджень суспільної політики з позицій теорії раціонального вибору в пострадянських країнах спала.

Проте ландшафт вітчизняної політичної науки кардинально змінився. Наявність широкого кола робіт українських науковців, виконаних із використанням елементів теорії раціонального вибору щодо дослідження демократизації політичної взаємодії, становлення інститутів громадянського суспільства, глобалізації, політичних технологій, мас-медіа, глобальної політики та міжнародних відносин, гендерної політики, неопатрімоніалізму, еліт та лідерства, політичних коаліцій, політичної аргументації та дискурсу свідчить про загальний консенсус щодо великого евристичного потенціалу теорії раціонального вибору.

Розуміння раціонального вибору в сучасних умовах представлено теорією публічного (суспільно вагомого) вибору, який індивідуальні та колективні політичні актори реалізують в умовах інформаційного й темпорального дефіциту.

Представники теорії раціонального вибору К. Ероу, Дж. Бюкенен, М. Фрідман, Дж. Вальдфельд, Е. де Сото, Г. Таллок, М. Олсон вважають, що політичний процес передбачає раціональне формулювання мети суспільного та глобального розвитку, пошук найбільш ефективних засобів її досягнення, калькуляцію витрат та вигід від реалізації певної стратегії, врахування поведінки інших акторів та оцінювання ситуації в цілому.

Раціональні дії індивідуальних та колективних політичних акторів у міжнародних відносинах ґрунтуються на інформованості та аналітичності, політичні ситуації зводяться до дій індивідів, а раціональність вибору в умовах глобалізації полягає в оцінюванні співвідношення витрат і зиску з обов'язковим урахуванням преференцій індивідуальних та колективних акторів. Тобто йдеться про інструментальне розуміння раціональності, згідно з яким індивіди співставляють власні очікувані вигоди й витрати, намагаючись максимізувати перші й мінімізувати другі.

У політичній теорії сформувалось доволі скептичне ставлення до теорії раціонального вибору в тому вигляді, як її представлено в моделі «економічної людини». Радше говорять про теорію суспільного вибору з властивим їй принципом обмеженої раціональності. Такий підхід дозволяє більш критично підійти до розуміння засад глобального економічного та політичного ринку, який інтерпретується не як результат природного, вільного від втручання структурування, а як наслідок планування й створення відповідних юридичних умов та політичних інститутів.

Повною мірою це стосується міжнародних відносин, які в добу глобалізації приймають виклики з формулювання глобального інтересу, появи глобальних «максимізаторів» економічної та політичної вигоди, прибутку та ресурсів, обмеження прав і свобод громадян та сфери впливу національних держав. Із цим пов'язана ще одна практична проблема: визначення політичного актора, здатного в умовах глобалізації зберегти високий рівень довіри суспільства без монополізації влади та обмеження економічних та політичних свобод.

Глобалізація нерозривно пов'язана із раціоналізацією суспільних відносин. Розвиток науки, права, ринкової економіки, представницьких політичних інститутів, незалежних медіа, не в останню чергу є наслідком секуляризації, десакаралізації та раціоналізації політичного світу.

Процес глобалізації формує низку викликів для дослідження міжнародних відносин крізь призму теорії раціонального вибору:

- визначення «глобального» інтересу, який дозволяє узгодити індивідуальні, групові та національні інтереси. І якщо М. Олсон та його послідовники говорили про проблемність перетворення індивідуального інтересу на груповий, то «переплавити» національні інтереси у глобальний ще важче;

- темпоральний дефіцит у здійсненні політичного вибору в умовах «швидкого» глобального світу;

- розпорошення вигоди. В умовах глобалізації кожний актор отримує дуже незначну частку вигоди від дії, у якій він бере участь із метою задоволення інтересу глобального співтовариства, а отже, не має мотивів для вступу до простору глобальної інтеракції. Через такий мотив до «безбілетництва» час від часу виникають кризи у країнах ЄС, а також триває процес формування глобальних картелів та лобістських груп різного формату – від олігархічних до бюрократичних;

- враховуючи вищенаведене, виникає необхідність пошуку нових форм політичної участі та контролю за

глобальними акторами, забезпечення зворотного зв'язку та участі громадян у формуванні глобального порядку денного.

У сучасних пізнавальних умовах переосмислюється і зазнає критики віра у всевладдя людського розуму, занепад «духу Просвіти», що у свій час забезпечив теоретичне обґрунтування пріоритету економічної цілерациональності.

Якщо концепція модерну виходила з домінування цілерациональності (інструментальний розум), то тепер суспільство повинно вирішувати проблеми, породжені самою модернізацією, традиційні джерела солідарності мають бути замінені рефлексивним конструюванням соціальних зв'язків і нормативних угод. Розуміння лінійної моделі прогресу, що надала такий потужний поштовх модернізації і спиралась на універсальність рациональності, видозмінювалось у процесі становлення модерного та постмодерного суспільств. Відповідно, змін зазнають і рефлексії щодо рационалізації суспільних відносин, пов'язаних із плюралізацією рациональності.

Евристичний потенціал теорії рационального вибору проявився у процесі вирішення завдань щодо вибору політичних акторів в умовах невизначеності, нестабільності та обмеженої інформації. Так, теорія рационального вибору та теорія ігор використовувалась для вирішення конфліктів під час Холодної війни (Карибська криза, роззброєння, переговори між СРСР та США, утворення та діяльність міжнародних організацій), формування пост-біполярного світу та

процесу «турбулентності» (Дж. Розенау) міжнародних відносин.

Сучасна політична теорія враховує обмеженість теорії рациональності, положення яких ґрунтуються на моделі егоїстичного максимізатора вигоди – «економічної людини». Представники теорії публічного вибору Дж. Б'юкенен, Г. Таллок, У. Нісканен та ін. не лише поставили під сумнів принцип методологічного індивідуалізму, а й відчували потребу включити етику, мораль та культуру до поля своїх досліджень ефективності глобальних політичних та економічних інституцій.

Отже, можна очікувати «другу хвилю» підходу рационального вибору в дослідженнях міжнародних відносин та глобальної політики. Необхідність застосування підходу рационального вибору на сучасному етапі зумовлена розвитком та ускладненням міжнародних відносин, зростанням кількості перехресних ліній глобальних політичних, економічних та соціальних інтеракцій, що призводить до виникнення нових, нестандартизованих ситуацій, які потребують відповідних засобів аналізу та підвищення ефективності міжнародної політики.

Друга хвиля досліджень політики з методологічних позицій теорії рационального вибору має значний евристичний потенціал для створення у дослідженнях міжнародних відносин ефективної політичної моделі управління балансом глобальних, національних та регіональних акторів задля глобального розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бобровский В. С. Теория «массового общества» на службе американского империализма / В. С. Бобровский. – Мн. : «Наука и техника», 1973. – 176 с. – (АН БССР, Ин-т философии и права).
2. Бодрийяр Жан. Общество потребления. Его мифы и структуры / Ж. Бодрийяр ; пер. с фр., послесл. и примеч. Е. А. Самарской. – М. : Республика ; Культурная революция, 2006. – 269 с. – (Мыслители XX века).
3. Жижек С. Добро пожаловать в пустыню Реального. Введение [Электронный ресурс] / С. Жижек. – Режим доступа: <http://yanko.lib.ru/books/cultur/zizek-welcome.htm>. – Загол. з екрана.
4. Корнхаузер В. Политика массового суспільства / В. Корнхаузер // Політологічні читання. – 1992. – № 1. – С. 161–175.
5. Найдорф М. И. Очерки исследования массовой культуры. Очерк VI. Массовый человек в массовом обществе [Электронный ресурс] / М. И. Найдорф. – Режим доступа: <https://sites.google.com/site/marknaydorftexts/mass-culture/ocerk-vi>. – Загол. з екрана.
6. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс : [пер. с исп.] / Хосе Ортега-и-Гассет. – М. : АСТ : Ермак, 2003. – 269 с. – (Философия. Психология : ФП).
7. Советский энциклопедический словарь / [научно-редакционный совет] : А. М. Прохоров (пред.). – М. : «Советская Энциклопедия», 1981. – 1600 с.
8. Тоталитаризм в Европе XX века : из истории идеологий, движений, режимов и их преодоления / Я. С. Драбкин [и др.] ; РАН, Институт всеобщей истории. – М. : Памятники ист. мысли, 1996. – 540 с. – (Россия-Германия-Европа. Исследования, публикации; вып. 2).
9. Фрай Н. Государство Фюрера: Национал-социалисты у власти: Германия, 1933-1945 / Н. Фрай ; пер. Л. Ю. Пантина. – М. : РОССПЭН, 2009. – 255 с. – (Современная немецкая историография / Германский исторический ин-т в Москве) – Перевод, изд. Der Fuhrerstaat. Nationalsozialistische Herrschaft, 1933 bis 1945 / Frei Norbert. – Munchen : Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [Тлектронный ресурс]. – Режим доступа : http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_all/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullweb&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=M=&S21COLORTERMS=0&S21STR=.
10. Хачатурян В. М. Человек массы – это звучит страшно? / Валерия Марленовна Хачатурян // История: Газета Издательского Дома «Первое сентября». – 31.01.2007. – № 2. – С. 8–16.
11. Хевеши М. А. Толпа, массы, политика : Ист.-филос. очерк / М. А. Хевеши. – М., 2001. – 278 с.
12. Чабанна М. В. Формування масового суспільства як необхідна передумова становлення та механізм забезпечення функціонування тоталітаризму (теоретико-методологічний аналіз) : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01 / М. В. Чабанна ; Національний ун-т «Києво-Могилянська академія». – К., 2006. – 203 арк.
13. America as a Mass Society : Changing community and identity / ed. by P. Olson. – N. Y. : Free Press of Glencoe, 1963. – 371 p.
14. Bennet J. W. and Tumin M. M. Social life / J. W. Bennet and M. M. Tumin. – N. Y. : Garden City, 1949. – 298 p.
15. Martindale D. American Society / D. Martindale. – N. Y. : Garden City, 1960. – 325 p.
16. Whyte W. The Organization Man / W. Whyte. – New York : Simon & Schuster, 1956. – 429 p.

Рецензенти: Тригуб О. П., д. і. н., професор;
Шевчук О. В., д. політ. н., професор.

© Яковлев Д. В., 2014

Дата надходження статті до редколегії 20.10.2013 р.

ЯКОВЛЕВ Денис Вікторович – доктор політичних наук, професор, декан факультету правової політології та соціології Національного університету «Одеська юридична академія», м. Одеса.

Коло наукових інтересів: трансформація політичних систем держав світу в контексті глобалізації.